

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА НА ГЕОГРАФСКИТЕ НАУКИ

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НА ГЕОГРАФИЯТА НА ГРАДОВЕТЕ
В НР БЪЛГАРИЯ

Ив. Велчев

Измежду бързо развиващите се стопанскогеографски дисциплини през последните десетилетия на преден план се очертава и географията на градовете. Тя бележи значителни успехи в напредналите капиталистически страни, където градовете се изучават съобразно с предмета, задачите и предназначението на буржоазната география в различните ѝ школи. В тези страни мнозина специалисти по география разработват теоретичните и практическите проблеми на тази географска дисциплина. Твърде показателен в това отношение е сборникът „География городов“ със статии от видни американски и западноевропейски специалисти-географи [13] и редица други трудове [1, 2, 26 и др.].

Географията на градовете заема важен дял и в икономическата география на СССР и на останалите социалистически страни [11, 12, 14 и др.].

Развитието на географията на градовете е в непосредствена връзка с бурното нарастване на производителните сили и усъвършенстването на оръдията на производство, вследствие на което става масово увеличение на населението и на градовете в света. Това нарастване е различно за отделните страни и райони поради тяхното нееднакво равнище на развитие и различната им стопанска структура. През периода 1800—1950 г. броят на населението в света нараства от 911 млн. ж. на 2508 млн. ж., т. е. 2,7 пъти, а градското — от 27,2 млн. ж. на 716,7 млн. ж., или над 26 пъти. През 1964 г. градското население представлява около 1/3 от населението на света [34].

Увеличаването на градското население е свързано с ускореното концентриране и разрастване на промишленото производство в градовете, както и с непосредственото разширяване на техните градообразуващи и градообслужващи функции. Вследствие на това за градовете възникват важни проблеми, свързани с тяхното стопанско развитие, благоустрояване, всестранно обслужване на гражданите и т. н. За разрешаването на тези проблеми допринасят и целенасочените географски проучвания. Подобни проучвания са от голямо практическо значение, особено за социалистическите страни, където за разлика от капиталистическите стопанството се развива и териториално разпределя на строги научни начала — планомерно и пропорционално.

В условията на капиталистическите производствени отношения под силното влияние и зависимостта от империалистическите страни градското население в България нарастна сравнително бавно. През 1887 г. то е само 18,9% от общия брой на населението, в 1934 г. — 21,4%, а в 1946 г. — 23,7%. В съответствие с тогавашните обществено-икономически условия основната част от градското население бе съсредоточено в многобройните наши малки и средни градове, пръснати из територията на страната [9].

С изграждането на нашата социалистическа икономика, с ускорения темп на индустриализация и механизация на производството и с колективизацията на селското стопанство се създадоха предпоставки за бързото териториално преразпределение на населението и трудовите ресурси, което доведе и до нарастване на населението в градовете. От 1946 до 1964 г. градското население нараства от 1 665 366 д. на 3 703 578 д., т. е. повече от два пъти, а неговият процент от общия брой на населението — от

23,7% на 45,0%. Голямото абсолютно и относително увеличаване на градското население се дължи не толкова на естествения прираст, колкото на масовата урбанизация и отчасти на обявени през 1946 г. села за градове и за селища от градски тип [вж. 8 и 9]. Градовете от 106 през 1946 г. се увеличиха на 134 през 1964 г., към които трябва да се причислят и 41 селища от градски тип. През разглеждания период темпът на нарастване на населението в отделните градове е различен и е в съответствие с увеличаването на техните стопански, административни, културно-просветни и други функции [8, 9 и 39]. Нарастването на градовете ще продължи и за в бъдеще съобразно с разширяването на техните функции [22]. То ще се подсигурава от сравнително по-големия естествен прираст и преди всичко от масовия приток на изселници от селата.

С нарастването на едни и изоставането на други наши градове, с все по-голямото концентриране на бързо развиващото се промишлено производство и с разширяването на градските функции възникват важни проблеми, отнасящи се до: целесъобразното и планомерно разпределение на промишленото производство, хармоничното развитие и нарастване на всички градове, правилното съставяне и осъществяване на градоустройствените планове, всеотстранното обслужване на градското население и пр. Наложително е също така за всички градове приваждането в съответствие на градообразуващите с градообслужващите отрасли. От изясняването на тези проблеми се нуждаят централните и местните планиращи и ръководни органи, органите на районното планиране, градоустройствените институти и тяхното разрешаване трябва да става съобразно с тези за селата и колибите (махалите), тъй като в повечето от тях населението бързо намалява и във връзка с това възникват немалко проблеми.

За проучване на възникналите актуални проблеми на градовете са призвани да вземат участие научни работници от различни специалности, между които и икономгеографи. Следователно пред икономическата география у нас наред с другите въпроси стоят и тези за градовете. Постигнатото досега по отношение на географията на градовете може да се смята само като начало. В сравнение с другите дисциплини тя изостава и не е в състояние да отговори на нуждите на социалистическото ни строителство. За преодоляване на изоставането и за достигане на съвременното равнище на развитие е необходимо наред с конкретните проучвания на нашите градове да се изследва литературното наследство и да се изяснят теоретичните основи на тази икономгеографска дисциплина, нейните методологически и методически проблеми и т. н.

При преглед само на част от наличната чуждестранна литература [1, 2, 12, 13, 26 и др.] се вижда колко важни теоретически и практически проблеми разрешават специалистите по география на градовете в капиталистическите и социалистическите страни. Богатият опит и достиженията на тези специалисти може да се ползват съобразно с нашите конкретни условия. В това отношение досега е направено твърде малко.

Досегашният принос и заслугите на нашите географи не трябва да се подценяват. При по-цялостното запознаване с нашето литературно наследство по география от преди Девети септември 1944 г. ще се види, че трудовете по география на градовете и изобщо за селищата заемат важно място [4, 5, 17, 25, 35, 36 и много други]. По това време селищната география се заражда и развива в рамките на утвърдената се у нас антропологеография и трактовката на селищните въпроси става главно от позициите на географския детерминизъм. Независимо от основата, върху която се развива тогава поселищната география, от нея могат да се почерпят немалко опит и знания. Известно е, че основоположникът на нашите географски науки А. Иширков отделя немалко време и прави сериозни усилия за развитието на селищната география у нас. Неговите указания и призови за поселищни проучвания [24] се подемаат от неколцина географи, между които Й. Захариев, Ж. Чанков, Ив. Батаклиев, Г. Гунчев и др. Със своите трудове те допринасят много за проучването на нашите селища и за развитието на поселищната география. Особени заслуги има Г. Гунчев, който организира и ръководи издаването на сп. „Архив за поселищни проучвания“. По това време започват ориентирването си в областта на географията на населението и селищата Л. Динев, И. Пенков и др. През 1940 г. А. Бешков в труда си „Стопанското влияние на жп. линия София—Варна“ [6] дава по-друга трактовка на въпросите за развитието на някои наши селища. Според него не географската среда, а железопътният транспорт обуславя развитието на селищата, разглеждани в неговия труд.

За отбелязване е, че до Девети септември 1944 г. селищата се изучават предимно по области [16, 18, 19 и др.], като се отделя повече внимание на селата и пръснатите селища, отколкото на градовете. Това може да се обясни със слабото развитие на нашите градове по това време и че по-лесно е на основата на географския детерминизъм да се разглеждат селата и махалите, върху които по-осезаемо се чувствава влиянието на географската среда.

От казаното дотук следва, че от миналото има значителна литература върху селищната география, която трябва по-цялостно да се проучи, критично да се пренесе и всеотстранно да се използва. Направените опити досега се отнасят до преценка на литературното наследство изобщо по стопанска география, а не конкретно, целенасочено за географията на градовете или изобщо на селищата. При бъдещите системни проучвания и при преценка на наследството по селищната география трябва ясно да се изтъкват неправилните постановки и отразената в нея буржоазна идеология.

За по-нататъшното развитие на географията на градовете особено внимание трябва да се обърне на нейните постижения и слабости по време на народната власт и на сегашното ѝ състояние. С преустройството на стопанската география върху основите на марксистко-ленинското учение у нас продължиха и проучванията на нашите градове. От това време ние имаме регистрирани успехи и натрупан опит. Проучванията на нашите селища и по-конкретно на градовете продължиха, но вече съобразно с предмета, целите и задачите на прогресивната стопанска география. При по-задълбочена преценка на излезлите трудове за нашите градове проличава, че по-голямата част от проблемите на географията на градовете все още не са обект на проучване, а някои са съвсем слабо засегнати.

В научно-популярната ни географска литература трудовете за градовете заемат значителен дял. Това са в същност научно-популярни статии за градските селища, печатани предимно в географските списания „Страни и народи“, „Географски преглед“, „География“, както и стопанскогеографски характеристики и очерци за отделни градове, издадени като книжки на библиотеката при Българското географско дружество [21, 27, 38, 43 и др.]. Целта на споменатите трудове е предимно познавателна. Те са предназначени за широк кръг читатели. За отбелязване е, че броят на тези публикации преобладава далеч пред научните. Получава се явно несъответствие между научното дирене и популяризиране на знанията от тази област на стопанската география. Необходимо е за сметка на научно-популярните работи научните работници — специалистите, да отделят повече внимание и време за научни изследвания на нашите градове.

В научните географски издания има твърде ограничен брой работи с чисто научен характер за отделни градове [20, 31, 33], както и такива, в които се третира общи проблеми на градовете [7, 8, 9, 10, 37, 39]. Все още у нас липсват отделни работи, които да са посветени само на теоретични въпроси на географията на градовете. Някои от тези въпроси само отчасти са засегнати в уводните бележки на отделни научни статии, студии и монографии.

От направения преглед се установява, че липсва системност и определена целенасоченост в проучванията на нашите градове. В по-голямата част от научно-популярните работи продължава да преобладава описателният метод. Много актуални въпроси от географията на нашите градове следва час по-скоро да бъдат разрешени. От 134 града отделно и цялостно са проучени няколко. За големите градове, като София, Пловдив и други, липсват отделни, задълбочени стопанскогеографски изследвания и характеристики. Все още остава недокопан въпросът за градовете-сътъници и т. н. Независимо от това досегашните публикации трябва да се подложат на основна преценка, което ще даде възможност да се установи сегашното равнище на развитие на географията у нас, на нейните постижения и слабости.

Друга важна проблема е разработването и разясняването на редицата теоретични въпроси, като тези за определяне мястото на географията на градовете в стопанската география, изясняване и уточняване на нейния предмет, задачи, цели, методи на изследване и пр. съобразно със съвременното ѝ равнище на развитие и според нуждите на социалистическото ни общество. Изясняването на тези проблеми ще допринесе за по-правилното и по-целесъобразното проучване на градовете.

Определянето на мястото на географията на градовете между стопанскогеографските дисциплини е от значение за изясняване и уточняване на нейния предмет и ней-

ните цели. В СССР преобладава мнението [вж. 30], че географията на градовете е съставна част от географията на населението, която . . . „изучава (в динамика, в развитие) структурата, разпределението и териториалната организация на населението, разглеждано в процеса на обществено възпроизводство, с оглед на установяване закономерностите, особено на пространствените, които определят измененията на споменатите черти от населението“ [40, стр. 7]. Това означава, че този важен клон на стопанската география разглежда отделни черти от населението съобразно с производството и разкрива стответни закономерности. Географията на градовете обаче не се ограничава с проучването само на тяхното население, а тя разглежда градските селища преди всичко като средища, фокус, в който са съсредоточени производителните сили, и като селища, които влияят със своите стопански и други ръководни функции върху окръжаващата ги територия. Населението на градовете обикновено се разглежда като фактор, който влияе върху тяхното състояние и развитие, а трудовите ресурси — като основната им производителна сила. От стопанскогеографска гледна точка градовете се разглеждат като стопански средища, като скелет, който заедно с транспортната мрежа е основа за формиране териториалното разпределение на обществения труд [42]. Като се съпоставят обектите на проучвания на географията на населението с тези на географията на градовете, се установява очебийна разлика. Това показва, че онези съветски автори [30], които смятат, че географията на градовете трябва да се разглежда като отделна дисциплина, а не като част от географията на населението, имат немалко основание. Все още географията на градовете у нас се развива в рамките на географията на населението и селищата. В специалност география при Софийския университет се чете курс по тази обща дисциплина. При по-нататъшното развитие на географията на градовете с проучване и разработване на нейните проблеми на съвременен равнище тя може да се обособи като отделна стопанскогеографска дисциплина.

С разрешаването на теоретичните проблеми трябва да се изяснят и методите за стопанскогеографското проучване на градовете, като наред с класическите следва да се изяснят и използват и съвременни, по-ефективни методи. За икономикогеографската характеристика на отделен град следва по-цялостно да се използват указанията на Н. Н. Барански [3] и Н. Я. Ковальская [28]. За обобщителните теми е необходимо да се разработят методики, които да съответствуват на проучваните проблеми и на поставените цели. В това отношение у нас има малък опит.

Не трябва да се забравя, че теорията се основава на конкретните проучвания, затова едновременно с разрешаването на теоретичните въпроси следва да се разгърне системно и задълбочено проучване на нашите градове, което да бъде пряко свързано с практиката. Научните и научно-популярните публикации за в бъдеще трябва да се привеждат в съответствие с научните и практическите изисквания и в известен поряък.

Релица години трябва да работят немалък брой географи специалисти-градоведи за всестранното и задълбочено проучване и изготвяне на цялостна икономикогеографска характеристика на всеки град. При тези проучвания ще се разкрият конкретните местни условия и особености, при които се развива всеки град, сегашното му състояние, ареалът на неговото притегляне, перспективите и проблемите за по-нататъшното му развитие. С тях ще се допринесе за така необходимото стопанскогеографско проучване на нашата страна. Резултатите от подобни проучвания ще имат голямо практическо значение, особено за местните и окръжните планови, ръководни и други органи.

Стопанскогеографско проучване за отделни градове може да се проведе и само по определени въпроси и проблеми, като тези за населението, за трудовите ресурси, за промишлеността, за вътрешноградската транспортна мрежа, за микрогеографията на града и т. н., и то с оглед на нуждите само на отделен институт или учреждение, като тези на районното планиране, на градоустройството, на плановите отдели, на ръководните стопански и други местни окръжни и централни органи. Подобни изследвания са по-целенасочени и имат по-голямо практическо значение, но те трябва да се провеждат по задание от съответните институти и учреждения.

По своя облик нашите градове са купни, но се срещат и полупръснати, т. е. и такива, съставени от по няколко квартала, които се намират на известни разстояния един от друг. Такива са например градовете Смолян, Велинград, Годеч, Червен бряг и други. В последните десетилетия броят на тези градове се увеличи поради групирането

на няколко селища в едно градско или от обявяването на някои селища за квартали на съседния град. За по-нататъшното нарастване, за развитието и градоустройството на тези селища възникват специфични проблеми, които са подходящ обект за стопанскогеографски изследвания.

С основание Ю. Г. Саушкин отбелязва, че само със стопанскогеографската характеристика на отделните градове може да се затормози развитието на географията на градовете [42, стр. 25]. Стопанскогеографското проучване на отделните градове е абсолютно необходимо. За всеки отделен град стоят за разрешаване определени и немалък брой специфични за него въпроси и проблеми, но има и такива, които са общи за отделни групи градове или за всички градове. За всестранното развитие на географията на градовете у нас следва да се организира проучването и на тези проблеми.

На тази основа е наложително проучването на градовете-близнаци (ако така могат да се назоват тези, които се намират на близки разстояния един от друг), като Пирдоп и Златица, Сопот и Карлово, Разлог и Банско и др. За тези градове възникват някои проблеми, свързани с тяхното съседство и по-нататъшното им развитие, нарастване, благоустрояване, транспортни връзки, ареал на въздействие. Подробни въпроси възникват и за поселищните градски агломерации, като тази за Велико Търново, Горна Оряховица и Лясковец.

Много важен е и актуален е и въпросът за селищата-спътници. С бързото нарастване на нашите големи градове се увеличава и силата на тяхното притегляне върху селищата, разположени в окръжаващата ги територия — в приградската зона. Тези селища стават пряко зависими от големия град. Някои от тях се превръщат в промишлени ядра, други за жилищно обслужване, трети за вилна зона и т. н. Между тези селища има и градски. Необходимо е чрез обстойно изследване да се установят сегашните и бъдещи селища-спътници и специфичните им проблеми. В това отношение като ръководно начало може да се използва опитът, отразен в сборника „Города спътници“ [15].

Наложителни са отделни проучвания на окръжните центрове, които в последните години бързо нарастват във връзка с разширяване на техните стопански, административни, културно-просветни и други функции. При тези изследвания може да се установи дали тяхното нарастване и промишлено развитие е целесъобразно и съответствува на съвременното планомерно териториално разпределение на производителните сили и дали това не става за сметка на съседните им градове.

Много важна е проблемата за определяне мястото и ролята на отделните градове в икономическите райони от различен поряък, защото те са главните икономически средища от различна степен, върху които се изграждат основните елементи на района — комплексност, специализация, вътрешни и външни икономически връзки и перспективи за развитие. Разграничаването на тяхната повсеместна районообразуваща роля ще допринесе за разрешаване проблемите на икономическото райониране у нас.

Трябва да се прецени доколко е оправдано обявяването у нас на селища от градски тип и по какво се различават техните функции и облик от тези на селата, на промишлените селища или на градовете. Необходимо е да се установи за кои селища от градски тип се разкриват перспективи за прерастването им в градове и изобщо какви проблеми за разрешаване стоят за тяхното укрепване и развитие.

Икономикогеографската класификация на градовете у нас е много важна и твърде актуална проблема. Тази класификация се извършва съобразно с броя на жителите, функционалната структура, генезиса, териториалното разпределение на градовете [29]. Този въпрос е специфичен и един от най-важните за географията на градовете. Икономикогеографска класификация може да се проведе за всички градове в страната или само на големите, на средните и на малките. Тя има извънредно важно теоретично и практическо значение. Спомага за разрешаване на общите въпроси на големите, средните и малките градове, както и специфичните на отделните градове, на икономическото райониране, на планирането и териториалното разпределение на социалистическото ни производство. Тази класификация трябва да се извърши едновременно с изследването на останалите проблеми на географията на градовете.

Стопанскогеографското проучване на посочените по-горе проблеми може така да се организира, че да не се получи дублиране, а взаимно съчетание и взаимно допълване.

За разрешаване на проблемите, които стоят пред географията на градовете, у нас са нужни повече географи-градоведи. Досега от научните работници по география само неколцина работят в тази област на стопанската ни география, но няма почти нито един, който да се занимава само с нейните проблеми. От по-младите научни работници — асистенти и младши научни сътрудници, нито един не се е специализирал по география на градовете. При специалност география в Софийския университет има възможност за подготовка на необходимия кадър. Подготовката на такива кадри може да се извърши и в научните кръжоци чрез възлагане на подходящи курсови и дипломни работи, а така също и по пътя на аспирантура.

За разработване и обсъждане тематиката и научните трудове по география на градовете и най-вече за координиране на цялата дейност (научна и научно-популярна) в тази област на стопанската география е необходимо към Българското географско дружество да се създаде специална секция.

Развитието на разглежданата дисциплина, системното и ускорено проучване на нашите градове следва да се съгласува с това на другите стопанско-географски дисциплини, за да може стопанската география у нас да достигне съвременното равнище на развитие и по-пълно да задоволява нуждите на живота.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александерсон, Г. — Экономическая структура городов США, Москва, 1959 (прев. от английски).
2. Американская география, Гл. шестая — География городов, Москва, 1957 (прев. от английски).
3. Баранский, Н. П. — Экономико-географическая характеристика города, Методика преподавания экономической географии, Москва, 1960.
4. Батаклиев, Ив. — Град Татар-Пазарджик (историко-географски преглед), София, 1923.
5. Батаклиев, Ив. — Град Банско (антропогеографски проучвания), Год. СУ, Истор.-фил. ф-т, кн. XXI, 5, 1928/29, София.
6. Бешков, Ан. — Стопанското значение на жп. линия София — Варна, София, 1940.
7. Бешков, Ан. — Към въпроса за изменение облика на нашите селища, сп. История и география, кн. 6, София, 1959.
8. Велчев, Ив. — По въпроса за функционалната структура на градовете в България с оглед на тяхната класификация, Год. СДУ, БГГФ, т. 56, кн. 3, География, 1963.
9. Велчев, Ив. — Нарастване, количествена класификация и географско разпределение на градовете в България — Сб. в чест на Й. Захариев, София, 1964.
10. Велчев, Ив. и М. Мичев — Функционална класификация на малките градове в България — сб. Проблеми на географията в НР България, София, 1964.
11. Вопросы географии — География населения СССР, сб. 56, Москва, 1962.
12. Вопросы географии — Города мира, сб. 66, Москва, 1965.
13. География городов — сб., Москва, 1965 (прев. от английски).
14. География населения в СССР — Основные проблемы, Москва, 1964.
15. Города спутники, Москва, 1961.
16. Гунчев, Г. — Вакарел. Антропогеографски проучвания, Год. СУ, Истор.-фил. ф-т, кн. XXIX, 8. Същ. загл. на френски ез.
17. Гунчев, Г. — Поселищни географски проучвания в България. Постигания и задачи. Сп. „Архив за поселищни проучвания“, г. I, кн. 1, София, 1938.
18. Динев, Л. — Селищната област по Йскърския пролом, Антропогеографски проучвания, Год. СУ, Истор.-фил. ф-т, т. 39, София, 1942/43.
19. Динев, Л. — Колибарските селища в Средна Стара планина — Принос за изучаване на колибарските селища в България, Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. X, София, 1942.

20. Динев, Л. — Населението на гр. София, Изв. Бълг. геогр. д-во, кн. II, София, 1959.
21. Дойков, В. — Русе, 1960.
22. Енев, М. — Градовете и селата до 1930 г., Раб. дело, бр. 284, 11 окт., 1962.
23. Захариев, Й. — Чипровци, Поселищно-географски проучвания с исторически бележки, София, 1938.
24. Иширков, А. — Упътване за изучаване на селищата в Българските земи, Сп. „Училищен преглед“, XI, кн. 2, София, 1906.
25. Иширков, А. — Град Копрявци (поселищногеогр. чертици), София, 1926.
26. Carrière Fr. et Ph. Pinchewel — Le Fait urbain en France, Paris, 1963.
27. Кираджиев, Св. — Сливен, София, 1963.
28. Ковальская, Н. Я. — Экономико-географическое изучение города, Методика экономико-географических исследований, Москва, 1963.
29. Константинов, О. А. — О классификации городов в экономической географии, Вопросы географии, Москва, 1960.
30. Константинов, О. А. — Географическое изучение городских поселений в СССР, сб. География населения в СССР, Москва, 1964.
31. Кръстев, Кр. — Икономогеографска характеристика и проблеми на гр. Червен бряг, Год. СДУ, БГГФ, т. 56, кн. 3, География, София, 1963.
32. Кюркчиев, Д. — Териториално разрастване на градовете в България, сп. География, год. IX, кн. 4, София, 1959.
33. Мичев, М. — Град Мездра, стопанско-географски проучвания, Год. СДУ, БГГФ, т. 49, кн. 3, География, София, 1956.
34. Население мира, справочник, Москва, 1965.
35. Панайотов, Л. — Градовете в България, София, 1943.
36. Пенков, И. — Град Троян (поселищно-стопански черти), Троян, 1941.
37. Пенков, И. — Развитието на нашите големи градове — Училищен преглед, год. XVI, кн. 5 — 6, София, 1947.
38. Пенков, И. — Плевен, София, 1962.
39. Пенков, И. и Е. Лозанов — По въпроса за нарастването и географското разпределение на градското население и градовете в НР България за 20 години социалистическо строителство. Год. СУ, ГГФ, т. 57, кн. 2, София, 1964.
40. Покшишевский, В. В. — География населения и поселенных пунктов, Советская география, Москва, 1960.
41. Покшишевский, В. В. — Содержание и основные задачи географии населения, сб. География населения в СССР, Москва, 1964.
42. Саушкин, Ю. Г. — Об изучении системы городов Советского Союза, Вестник Московского университета, №1, 1960.
43. Христов, Т. — Варна, София, 1960.